सप्तमः पाठः

विश्वभारतीयम्

संस्कृतभाषा न केवलं विश्वस्य प्राचीनतमा भाषा, अपितु वैज्ञानिकी भाषा अप्यस्ति। अस्याम् अस्माकं भारतीयानां पूर्वजानां सर्वमपि ज्ञान–विज्ञानं निहितमस्ति। एषा भाषैव भारतीयभाषाणाम्, भारतीयसाहित्यस्य च उपजीव्यभाषा अस्ति। संस्कृतेन विना भारतीयभाषाणां, भारतीयसाहित्यस्य, वेद–पुराणोपनिषत्–कला–धर्म–संस्कृति–दर्शनप्रभृतीनां ज्ञानं प्राप्तुं न शक्यते । पाणिनीयव्याकरणसंस्कृता इयं भाषा न केवलं भारतीयैरपितु पाश्चात्यैः विद्वद्भिः अपि प्रशंसिता, सम्मानिता पुरस्कृता च वर्तते। संस्कृतस्य सार्वकालिकं सार्वभौमिकं च महत्त्वं वीक्ष्य समये–समये प्रसिद्धैः महापुरुषैः राजनयिकैः संस्कृतविषये स्वकीयं मन्तव्यं प्रकटितम् । पाठेऽस्मिन् केषाञ्चित् महापुरुषाणां संस्कृतकेन्द्रिताः विचाराः सङ्कलिताः वर्तन्ते।

आचार्यः - भोःछात्राः ! ध्यानेन शृण्वन्तु । वयं संस्कृतं पठामः, लिखामः, वदामः, किञ्चिन्महत्त्वमपि जानीमः । किन्तु संस्कृतस्य विषये भारतीयाः, वैदेशिकाः विद्वान्सः किं कथयन्ति भवन्तः जानन्ति वा ?

सर्वे छात्राः - आचार्य ! न जानीमः ।

आचार्यः - तर्हि अद्य संस्कृतविषये मूर्धन्यविदुषां, प्रसिद्धराजनेतॄणां वैदेशिकानां विचाराणां चर्चां कुर्मः ।

दिशा - आचार्य ! के-के भारतीयाः विद्वान्सः संस्कृतविषये उक्तवन्तः ?

आचार्यः - नैके विद्वान्सः, राजनेतारः, साहित्यकाराश्च संस्कृतस्य महत्त्वं प्रतिपादितवन्तः । भारतीयेषु महात्मागान्धि-पं.जवाहरलालनेहरु-महर्षिअरविन्दस्वामिविवेकानन्दप्रभृतयः, तथा च वैदेशिकेषु मैक्समूलरमैक्डानल-वेबर-विलियम-बॉप-हीरेन प्रभृतयः उल्लेखनीयाः ।

मृदुलः - आचार्य ! महात्मागान्धिः संस्कृतविषये किमुक्तवान् ?

आचार्यः - महात्मागान्धिः अवदत् - ''यत् संस्कृतम् अस्माकं भारतीयभाषाभ्यः गङ्गा नदी अस्ति । अहं चिन्तयामि यदि संस्कृतगङ्गा शुष्का भवेत् तर्हि सर्वाः अपि भाषाः सारहीनाः स्युः''।

प्रत्युषः - स्वामिविवेकानन्दः किमुक्तवान् ?

आचार्यः - विवेकानन्दः उक्तवान् यत् ''संस्कृतम् अनिवार्यतया शिक्षणीयम्, यतोहि तस्योच्चारणध्वनिरेव राष्ट्रियभावम् आत्मगौरवम् उदात्तभावञ्च जनयति । किन्तु अस्माभिः सर्वैरपि भारतीयैः संस्कृतस्य प्रसारे प्रचारे च प्रयत्नः न क्रियते इति खेदस्य विषयः ।''

यजुषः - भारतस्य प्रथमप्रधानमन्त्री पं. जवारहलालनेहरु : अपि संस्कृतभक्तः इति श्रूयते । असौ संस्कृतभाषाविषये किं चिन्तयति ?

आचार्य: - संस्कृतसन्दर्भे एकदा पं. नेहरु: उक्तवान् यत्-''यदि कश्चित् मां पृच्छेत् यत् भारतस्य उदात्ततमकोष: क: ? अथवा भारतस्य सर्वश्रेष्ठा सम्पत्ति: का ? तर्हि अहं तु कथयिष्यामि संस्कृतभाषा अथवा संस्कृतवाङ्मयम् एव। अहं विश्वसिमि यावत् संस्कृतभाषा जीवति, जीवने प्रभवति तावत् भारतराष्ट्रस्य मूलभूता एकता स्थास्यत्येव।''

रजत: - अन्येषां साहित्यकाराणां विषयेऽपि ज्ञातुम् इच्छामि।

आचार्य: - आम् ! अहं सङ्क्षेपेण वदामि - साहित्यकार: राजनेता डॉ. सम्पूर्णानन्द: अवोचत् यत् - ''संस्कृतमेव अस्य देशस्य राष्ट्रभाषा भवितव्या। संस्कृते अमूल्यरत्नानि सन्ति। संस्कृतं न केवलं जीवितानाम् अपितु दिवङ्गतानां कृतेऽपि सञ्जीवनी अस्ति'' इति।

अपि च साहित्ये घुमक्कड़धर्मस्य प्रस्तावक: साहित्यकार: राहुलसांस्कृत्यायनोऽपि उक्तवान् यत्- ''अस्मत्प्राचीनतमा वाणी संस्कृतरूपेण अधुनाऽपि विद्यमाना। तत्त्वत: यथा हिन्दीकथासाहित्यादीनाम् अध्ययनं भवति तथा संस्कृतग्रन्थानाम् अपि अध्ययनमध्यापनञ्च सर्वत्र भवेत्।''

गिरिराज: - महर्षे: अरविन्दस्य संस्कृतविषये कोऽभिप्राय: ?

आचार्य: - महर्षि: प्राह - ''सरलसंस्कृतमेव भारतराष्ट्रस्य राष्ट्रभाषा भवेत्।'' अयमेव भाव: श्रीमातु: कथनेऽपि दृश्यते सा ''संस्कृतमेव राष्ट्रभाषाभवितुम् अर्हति'' इत्युक्तवती। अन्येऽपि प्रसिद्धा: नायका: संस्कृतस्य प्रशंसां कृतवन्त: महनीयतां च स्वीकृतवन्त:। यथा - भारतस्य प्रथम: राष्ट्रपति: डॉ. राजेन्द्रप्रसाद: कथितवान् यत् ''संस्कृतसाहित्यं न केवलं भारतस्य कृते अपितु मानवजाते: कृते अमूल्यधनम् अस्ति''।

पङ्कज: - आचार्य ! अन्यधर्मावलम्बिन: अपि संस्कृतस्य प्रशंसका: खलु ?

आचार्य: - आम् ! प्रसिद्ध: मुस्लिमविचारक: बदरुद्दीनतय्यबमहोदय: उक्तवान् यत् ''मम मते प्रत्येकम् अपि हिन्दु:, मुस्लिम:, भारतीयो वा संस्कृतज्ञो भवेदिति''।

अन्यच्च प्रसिद्ध: न्यायवेत्ता मु. अली छागला उक्तवान् यत् ''ममेच्छा यत् मातृभाषया सह संस्कृतशिक्षा अनिवार्या भवेत्।'' संस्कृतभाषा प्राचीनार्वाचीनयोर्मध्ये सेतुरस्तीति।

सलीम: - आचार्य ! संस्कृतविषये भारतीयानां मन्तव्यम् अवगतम्। अधुना वैदेशिकानां विषयेऽपि ज्ञातुम् इच्छामि।

आचार्य: - साधूक्तं त्वया। इदानीमहं वैदेशिकविदुषां संस्कृतविषयकं मन्तव्यं बोधयामि। ''विलड्यूरन्ट'' विख्यात: पाश्चात्यसमीक्षक: उक्तवान् यत् भारतम् अस्माकं जाते: जन्मभूमि:, तथा संस्कृतं यूरोपीयभाषाणां जननी अस्ति। संस्कृतमेव अस्माकं दर्शनस्य जननी, अरबदेशात् प्राप्तस्य गणितस्य जननी, ईसाईधर्मे बौद्धधर्मे च समाहितानां आदर्शानां जननी, ग्रामीणसमुदायेन स्वायत्तशासनस्य तथा गणतन्त्रस्य जननी, एवं प्रकारेण भारतमाता नानाविधरूपेषु अस्माकं सर्वेषां जननी अस्ति।

जॉन: - वैदेशिकेषु मैक्समूलरमहोदय: विख्यात:। तेन किमुक्तम् ?

आचार्यः - मैक्समूलरः उक्तवान् यत्- ''संस्कृतं विश्वस्य महत्तमा भाषा अस्ति''। एवमपि प्राध्यापकः बॉप उक्तवान् यत् - ''संस्कृतमेव सम्पूर्णविश्वस्य एका भाषा आसीत् कदाचित् इति''।

करतारसिंहः- इतरेषामपि वैदेशिकविचारकाणाम् अभिप्रायः अपि ज्ञातव्यः खलु ?

आचार्यः - सत्यमेव ! जानन्तु। विद्वान् मैक्डानल उक्तवान् यत् - ''वयं योरोपीयाः अद्यावधि स्ववर्णमालाम् अपि पूर्णीकर्तुं न समर्थाः परं भारतीयानां भाषा तथा भाषाविज्ञानं न केवलं पूर्णम् अपितु वैज्ञानिकम् अस्ति''। अन्यच्च विलियमजोन्समहोदयः उक्तवान् यत् - ''संस्कृतस्य रचना आश्चर्यकारिणी अस्ति। इयं ग्रीकभाषायाः अपेक्षया अधिकपूर्णा, लैटिनभाषायाः अपेक्षया अधिका समृद्धा तथा च उभयोः तुलनायाम् अति परिष्कृता वर्तते।''

मनीषः - केनापि अन्येन पाश्चात्यविदुषाम् अपि संस्कृतविषये किमपि उक्तम् ?

आचार्यः - आम् ! वेबर महोदयेन कथितं यत् - ''सम्प्रति सम्पूर्णे विश्वे पाणिनिरेव वैयाकरणेषु पूर्णः सर्वमान्यश्चास्ति। दर्शने व्याकरणे च प्रामाणिकतायाम् उर्वरतायाञ्च भारतीयाः उच्चतमस्थले प्रतिष्ठिताः।'' तथा च एच.एच. विल्सन् महोदयेन कथितम् यत् -

न जाने विद्यते किं तन्माधुर्यमत्र संस्कृते।
सर्वदैव समुन्मत्ता येन वैदेशिका वयम्॥

सर्वे छात्राः- आचार्य ! वयम् आनन्दिताः, संस्कृतं प्रति विश्वप्रसिद्धानां विदुषाम् अभिमतं श्रुत्वा, संस्कृतस्य वैश्विकं महत्त्वं च ज्ञात्वा। **उच्यते हि -**

भारतीयैकता साधकं संस्कृतम्।
विश्वबन्धुत्वसम्पोषकं संस्कृतम्॥

(सर्वे मिलित्वा श्लोकस्य सस्वरगायनं कुर्वन्ति)

शब्दार्थः

विश्व+भारती+इयम्=विश्वभारतीयम्-यह विश्व की वाणी है। भारती - वाणी। इयम् - यह। विदुषाम् - विद्वानों के। वैदेशिकानाम् - विदेशियों के। नैके - अनेक। प्रभृतयः - इत्यादि। सारहीनाः - साररहित। शुष्का - सूखी। विश्वसिमि - विश्वास करता हूँ। दिवङ्गतानाम् - मरे हुए लोगों का। महनीयताम् - महानता को। अपितु - बल्कि। ममेच्छा - मेरी इच्छा। प्राचीनार्वाचीनयोर्मध्ये - पुराने और नये के बीच। सेतुरस्ति - पुल है। पाश्चात्यसमीक्षकः - पश्चिमी देश के समीक्षक। ज्ञातव्यः - जानना चाहिए। इतरेषामपि - दूसरों का भी। स्ववर्णमालाम् - अपनी वर्णमाला को। पूर्णीकर्तुम् - पूरा करने के लिए। सम्पोषकम् - पूरी तरह पोषण करने वाली।

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरं लिखत –**

(क) ''संस्कृतभाषा भारतीयभाषाभ्यः गङ्गानदी अस्ति'' इति कः उक्तवान् ?

(ख) भारतस्य प्रथमप्रधानमन्त्री कः आसीत् ?

(ग) वैयाकरणेषु पूर्णः सर्वमान्यश्च कः ?

(घ) भारतीयैकतायाः साधकं किम् ?

(ङ) संस्कृतं कस्याः भाषायाः अपेक्षया अधिकं समृद्धम् ?

2. **एकवाक्येन उत्तरं लिखत –**

(क) संस्कृतभाषा कस्य पोषणं करोति ?

(ख) सर्वप्राचीना भाषा का अस्ति ?

(ग) श्रीमाता संस्कृतविषये किं कथयति ?

(घ) मैक्समूलरः संस्कृतविषये किमुक्तवान् ?

(ङ) अस्माकं सर्वेषां जननी का ?

3. **अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –**

(क) संस्कृतविषये विवेकानन्देन किं कथितम् ?

(ख) वेबरमहोदयेन संस्कृतविषये किमुक्तम् ? लिखत।

(ग) एच.एच.विल्सनमहोदयः संस्कृतविषये किम् उक्तवान् ?

4. **उचितशब्देन रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत –**

(क) भारतीयैकता .... संस्कृतम्। (बाधकं/साधकं)

(ख) .... वैदेशिकः विद्वान् अस्ति। (मैक्समूलरः/अरविन्दः)

(ग) .... सम्पोषकं संस्कृतम्। (देशत्व/विश्वबन्धुत्व)

(घ) संस्कृतभाषा प्राचीनार्वाचीनयोर्मध्ये .... अस्ति। (सेतुः/केतुः)

(ङ) संस्कृतसाहित्यं मानवजातेः कृते .... अस्ति। (अमूल्यधनम्/मूल्यधनम्)

5. **यथायोग्यं योजयत – (कस्य कः कथनांशः अस्ति)**

'अ'	'आ'
(क) संस्कृतम् अवश्यमेव शिक्षणीयम्	मैक्समूलरः
(ख) संस्कृतमेव राष्ट्रभाषा भवितव्या	मु. अली छागला
(ग) संस्कृतं भारतीयभाषाभ्यः गङ्गानदी इव	डॉ. सम्पूर्णानन्दः
(घ) मातृभाषया सह संस्कृतं शिक्षणीयम्	महात्मागान्धिः
(ङ) संस्कृतं विश्वस्य महत्तमा भाषा अस्ति	विवेकानन्दः

6. **शुद्धवाक्यानां समक्षम् ''आम्'' अशुद्धवाक्यानां समक्षं ''न'' इति लिखत -**

(क) संस्कृतं विश्वस्य महत्तमा भाषा अस्ति। ☐

(ख) संस्कृतस्य व्याकरणं सर्वमान्यं न अस्ति। ☐

(ग) संस्कृतभाषाया: अपेक्षया ग्रीकभाषा अधिकपूर्णा वर्तते। ☐

(घ) संस्कृतमाधुर्यं वैदेशिकै: अपि अनुभूतम्। ☐

(ङ) भारतीयैकतार्थं संस्कृतम् आवश्यकम् अस्ति। ☐

7. **निम्नलिखितशब्दानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनं च लिखत -**

शब्द:	मूलशब्द:	विभक्ति:	वचनम्
यथा - विषये	विषय	सप्तमी	एकवचनम्
(क) संस्कृतस्य			
(ख) विचाराणाम्			
(ग) सर्वै:			
(घ) प्रचारे			
(ङ) राजनेतृणाम्			

8. **क्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत -**

क्रियापदम्	धातु:	लकार:	पुरुष:	वचनम्
यथा - पठाम:	पठ्	लट्लकार:	उत्तमपुरुष:	बहुवचनम्
(क) अवदत्				
(ख) कथयति				
(ग) जानन्ति				
(घ) स्थास्यति				
(ङ) भविष्यन्ति				

9. **अधोलिखितपदानां सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धिनाम लिखत -**

यथा - विद्यालय: विद्या + आलय: = दीर्घस्वरसन्धि:।

(क) कथनेऽपि

(ख) स्थास्यत्येव

(ग) नैके

(घ) यद्यपि

(ङ) प्राचीनार्वाचीन:

10. अव्ययैः वाक्यनिर्माणं कुरुत -

यथा - एव - संस्कृतभाषा **<u>एव</u>** देववाणी अस्ति।

(क) यदि ....।

(ख) विना ....।

(ग) यत् ....।

(घ) च ....।

(ङ) कृते ....।

योग्यताविस्तारः -

- संस्कृतभाषाविषये अन्ये के के विद्वांसः किं किमुक्तवन्तः अन्विष्य लिखत।
- "संस्कृतभाषा" इति विषयमाधृत्य निबन्धं लिखत।